

פתח דבר

סימפוזיון לכבוד ספרה של רבקה ברוט

"באזור האפור: הקאפו היהודי במשפט"

מאת
דורין לוסטיג*

דוד ניימן נמנה עם השוטרים היהודים הראשונים בעיר אוסטרוביץ בפולין. לאחר שזוהה כמי שהיה שוטר בגטו שבעיר, הועמד לדין בבית הדין המיוחד שהקימו היהודים במחנות העקורים. כינויו של בית הדין היה "בית הדין לרהביליטיציה", והוא דן בעבירה היחידה של "מעשים מזיקים נגד היהדות". ניימן נמצא אשם בכך שהתנהגותו במהלך האקציה של ינואר 1943 הובילה להריגתם של עשרים יהודים. באמצעות בא כוחו, ביקש ניימן עיון מחודש בתיק, בנימוק של ראיות חדשות. חרף אותן ראיות, ואף על פי שהשתכנעו שניימן לא גרם ישירות לגילוי המחבוא שבו הסתתרו היהודים, ביטלו השופטים את ההחלטה המקורית, וקבעו כי הוא גרם בעקיפין לגילוי הבונקר ובשל כך להרג אותם עשרים איש. לפי המתואר בספר, "העונש שהושת על ניימן בערכאה הראשונה – שלילת זכותו ליטול חלק בחיים החברתיים היהודיים ולמלא תפקידים במוסד יהודי כלשהו – נותר על כנו." השופטים קבעו, כי "בהיותו שוטר, היה על הנאשם לדעת כיצד יגיבו האנשים במקרה זה בהיותם במחבוא באותו רגע קריטי, ולפיכך עליו לשאת בתוצאות מעשיו."¹

מחקרה של רבקה ברוט, **באזור האפור: הקאפו היהודי במשפט**, המבוסס על עבודת הדוקטור שכתבה בהנחייתם של ליאורה בילסקי ודיוויד מאירס, הוא מחקר ראשון מסוגו על סוגיה שנדחקה לשולי הזיכרון הקולקטיבי והודחקה מטיפול היסטורי ומוסרי מעמיק בחברה הישראלית ובציבור היהודי עד כה. הספר יצא לאור בהוצאת "למדא עיון" של האוניברסיטה הפתוחה, בשיתוף מכון ברג מאוניברסיטת תל אביב ומכון בן-גוריון מאוניברסיטת בן-גוריון בנגב. הספר חושף בפני הקוראים מסכת מרתקת, הנפרשת על פני מאות עמודים. במהלכה, נדרשים הקוראים להשתתף במסופר ולהתעמת עם שאלות יסוד מורכבות ומוסריות, בהן גם שאלות אישיות מאוד, כגון היש בחירה באזור האפור;² מהו סיפורה של החברה הישראלית כפי שהוא נחשף בעלילה

* מרצה בכירה, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת תל אביב. תודה רבה לאלאא חאג' יחיא, עורכת פורום **עיוני משפט**, ולחברי מערכת **עיוני משפט**, לילה אחר, עומר מוטעי ושיריה סופר, על עבודת עריכה מצוינת.

¹ רבקה ברוט באזור האפור: הקאפו היהודי במשפט 98 (2019) (להלן: "ברוט באזור האפור").

² את המונח "האזור האפור" טבע פרימו לוי [ראו פרימו לוי **השוקעים והניצולים** 27 (מרים שוסטרמן-פדובאנו מתרגמת, 1991)]. המונח מתואר על ידי רבקה ברוט כאזור "שבין

הזו, חברה המורכבת מאנשים שנאלצו להכריע הכרעות בלתי אפשריות; מהי תפיסת הצדק או המוסר המתעצבת בחברה כזו, וכיצד תתגבש בתוכה שוב אמונה במוסריותו של בן האנוש או בערכה של הקהילה. יריעת הספר נפרשת על פני שנותיה הראשונות של קהילת הקורבנות במחנות העקורים בגרמניה ולאחר מכן בשנים הראשונות של חי אותה קהילה בישראל. במהלך אותן תקופות מתמודדת החברה היהודית והישראלית, במידה רבה, כך חושף הספר, בזכות ההליך המשפטי ובאמצעותו, עם פצע פעור ומדמם, ההופך במרוצת שנים אחדות לזיכרון מודחק ומושתק.

הסיפור שמספרת רבקה ברוט הוא סיפורם של מי שנאלצים כעת לדור בכפיפה אחת עם מי שהם רואים כקלגסיים, והוא סיפורה של הקהילה, השואפת להוקיע את אותם "קורבנות מורכבים" שהווייתם מצויה בתווך שבין מקרבן לקורבן, ולהדיר אותם ממנה ומסיפור זהותם הקהילתית המתגבשת. כך עולה מאחד הטקסטים המצוטטים בספרה של ברוט:

אנו לא צריכים להתבייש, ולא צריכה להיות חרפה לנו בפני העולם הנוכרי, כאשר נתחיל במאבק נגד הבוגדים שבקרב העם היהודי, אדרבא, אנו נוכיח בגאווה, שאנו באים לבנות את חיינו החדשים על בסיס של יסודות בריאים, יפים, לאומיים ותרבותיים, למען כבודו של העם היהודי.³ ובמקום אחר: "כל עוד לא נטהר את שורותינו מן הגורמים הנזכרים לעיל, המרעילים את חיי החברה שלנו --- אנו נחלל עוד יותר את זכר קדושינו."⁴

את הסיפור הזה, שצמח והתגבש במקביל לנרטיב המקובל של משפט אייכמן, לא ידענו לספר עד כה. אולי לא יכולנו. ספרה של ברוט ישנה זאת מעתה, ויחייב אותנו להישיר מבט אל התהליכים המורכבים שעוברת החברה היהודית והישראלית בצל ההתמודדות עם משתפי הפעולה החיים בקרבה. אחד הממצאים המרתקים העולה מהניתוח שעורכת ברוט למשפטים, נוגע לטיב העונשים שהושטו על משתפי הפעולה ולמטרותיהם של אותם עונשים. התקנון המשפטי של בית הדין לרהביליטציה לא עסק בעונשים במובנם המקובל. כך למשל, היא מתארת מתוך הדיון בעניין העונש במשפטו של השוטר אלכסנדרוביץ – איסור על פעולות ציבוריות – כיצד ההליך המשפטי הגן על משתפי הפעולה מפני אלו שביקשו להתנכל להם. אולם במעבר מכיכר העיר לאולם

טוב לרע, בין צדק לעוול, בין הקורבן למעוול, האזור שבו אף לא אחד מצמד הקטגוריות הללו יכול להתאים. האזור האפור, כדברי לוי, הוא אזור עצמאי, אותו אזור שבו לא ניתן להבחין בין טוב לרע, בין הקורבן לבין תליינו.³ (ברוט באזור האפור, לעיל ה"ש 1, בעמ' 33).

³ שם, בעמ' 120.

⁴ שם, בעמ' 127.

בית המשפט, ובאמצעות ההליך המשפטי, בוצע בנאשמים גינוי ציבורי נוסף, שבעקבותיו התבקשו להיעלם ולהידחק לשולי החברה,⁵ לסור אל ביתם, להגיף את התריסים ולא להיראות יותר בספרה הציבורית. הדחיקה הזו אל מחוץ לזירת הפעילות של הקהילה הייתה לא רק עונש אלא גם אמצעי ששימש את חברת הקורבנות כדי ליצור את עצמה מחדש כקהילה "נקייה" ו"מטהרת" מעברם של משתפי הפעולה. עבר זה היה גם עברה שלה, שאותו ביקשה להוקיע ומיד לשכוח, תוך שהיא מוודאת שדבר ממנו לא יקרב אליה, לא ידבק בה. כך למשל נכתב בפרשת אלכסנדרוביץ': "שארית הפליטה מחויבת לדרוש ממנהיגיה עבר נקי ללא רבב",⁶ וכך בדבריו של חבר הכנסת נורוק, שבמהלך הדיון בהצעת החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם התש"י-1950, אמר: "היום גלונו את חרפת גרמניה הטמאה מעלינו."⁷

הגם שמהלך הטיהור היה עמדה מרכזית במשפטים, מציגה ברוט בספרה גם עמדות מורכבות אחרות. אלה באו לידי ביטוי בהחלטות השופטים,⁸ בהתבטאויות של אנשי רוח כמו אלתרמן,⁹ או בכתביהם האישיים של ניצולים רבים, שראו את מאפיין הבושה שנקשר בעמדת משתפי הפעולה כמאפיין שלהם עצמם, מכיוון שגם הם, כמו משתפי הפעולה, נשאלו תדיר – מדוע וכיצד דווקא הם ניצלו.¹⁰

המורכבות הגלומה בהתמודדות החברה הישראלית עם השואה בזירה המשפטית עולה מן האתגרים שמציבה ברוט לנרטיב המקובל, המציג את משפט אייכמן כנקודת המפנה ביחס החברה הישראלית לקהילת ניצולי השואה. משפט אייכמן התמודד לכאורה עם בינריות מוסרית ברורה: אנחנו הקורבנות, והם, המגולמים בדמותו הגמלונית של היושב מאחורי תא הזכוכית, הם האחר, האויב והרוע. קריאת משפט אייכמן על רקע המשפטים נגד משתפי הפעולה שקדמו לו, מאפשרת כעת לראות במשפט הזה הזדמנות לגינוי הרוע ולהרחקתו, כמשויך לאחר באופן מובהק. ברוט מספרת כיצד במשפטים נגד משתפי הפעולה ננקטה לא אחת אסטרטגיה של היפוך תפקידים, בדרך של השוואה בין משתפי הפעולה לבין הגרמנים. השוואה זו יצרה הזרה של משתפי הפעולה, והרחקה שלהם מן החברה והקהילה היהודית. עם זאת, ספרה של

⁵ ראו גם תליה דיסקין "יד הרוקמת – באזור האפור: הקאפו היהודי במשפט" לרבקה ברוט בראי תרבות הילד בישראל "פורום עיוני משפט מד (2020), המתארת את המדור של יוסף וולק ב"דבר לילדים", בהתייחס לחרם על ילדיהם של קאפואים.

⁶ ברוט באזור האפור, לעיל ה"ש 1, בעמ' 150.

⁷ שם, בעמ' 179.

⁸ כך למשל, השופט בנימין כהן, לאחר שהרשיע את מרדכי גולדשטיין בכמה פרטי אישום, כתב כי "רואה אני לנכון לרשום לזכרון כי אין לי כל סיבה לפקפק בכך כי היה הנאשם, עובר לשואה הנאצית, אדם הגון ובעל מזג ממוצע ויהודי טוב בכל ימות השנה." (מצוטט שם, בעמ' 251). במקרה אחר, טען עורך הדין יעקב מרידור, בסיכומי ההגנה, כי "אי אפשר לשקול את העדויות לפי קטגוריות שאנו רגילים בהן. מי שלא עבר את הדברים האלה, אינו מסוגל לתפוס את המצב הנפשי. [...]" (מצוטט שם, בעמ' 259).

⁹ שם, בעמ' 177.

¹⁰ שם, בעמ' 173.

ברוט מעמיק בנרטיב "הראש המורכב"¹¹ של ניצולי השואה בתקופה שלפני משפט אייכמן, ומלמד כי "הראש המורכב" אינו – אולי – רק תוצר של ההיררכיה בין הקורבנות לבין גיבורי תנועת המרי, אלא הוא גם ראשה של חברה או קהילה שחשה כי איבדה את המוסר היהודי שאיחד אותה. אובדן זה היה קשור בטבורו לתופעת משפטי הפעולה. למקרא הניתוח של ברוט מבינים הקוראים לראשונה מדוע היה זה משפט אייכמן ששרד בהיסטוריוגרפיה הישראלית, בעוד סיפור המשפטים נגד משפטי הפעולה נדחק לשולי הזיכרון הקולקטיבי. שהרי כיצד ניתן לזקוף את הגו במועד ההזדככות (הקתרזיס) במשפט שבו אנו מבקשים גמול על מה שאירע לנו על ידי "ההם", אם "ההם" הם גם אנחנו?

הספר מעורר שאלות נוקבות על ההתמודדות של המשפט במחנות העקורים ושל המשפט הישראלי עם תופעת שיתוף הפעולה במישור הייחודי הנוגע לקהילה היהודית בישראל. השימוש במשפט, כפי שברוט מיטיבה לתאר, היה לא אחת שימוש מאולץ, כפוי ובלתי מתאים למורכבות הסוגיה. אולם הכלים הבינריים של "אשם" ו"זכאי" שימשו קרדום לחפור בו לחברה שביקשה להוקיע את הזיכרון, הכתם והנוכחות של משפטי הפעולה שפעלו מתוך שורותיה. האם החרדה הקולקטיבית שהניעה את המהלך הזה נבעה מהזיהוי של הקבוצה כולה עם אותה פרקטיקה בזויה ונכלולית? ואולי, נוסף על כך, אפשר לחשוב על משתף הפעולה כעל מי שמטיל על אומה שלמה את צילו המאיים של התיוג האנטישמי הנפוץ של היהודי כיהודה, משתף הפעולה הארכיטיפי, נטול המוסר והנאמנות; אולי הקושי של החברה הישראלית להכיל את פרקטיקת שיתוף הפעולה נקשר בעבותות נסתרים לאותה מיתולוגיה אנטישמית שהמיטה אסונות על יהודים בתקופות שונות, ובכלל זה אסון השואה; ואולי מהלך ההוקעה של משפטי הפעולה הוא מהלך שנועד לא רק לשרת את זהותה של האומה הנבנית אלא גם, כפי שכותבת ברוט, להגן עליה מפני טשטוש ההבחנה בין הקורבנות לבין הפושעים. ברוט מתארת כיצד קרס הגבול בין יהודים לבין מי שנחשבו "כמו גרמנים", וכיצד היו ההליכים המשפטיים חלק מהמאבק להשבת "המרקם המוסרי" של העם היהודי.¹²

במישור האוניברסלי-העקרוני, ספרה של ברוט הוא מסמך מסעיר עבור תלמידי תורת המוסר ואנשי תורת הענישה. יתרה מכך, הספר הוא מקור עשיר להתמודדות עם מגבלות המשפט ועם תיאוריה משפטית: "לכאורה המושגים האזור האפור והקורבן המורכב מערערים את השיח המשפטי הבינרי, המחפש הכרעות ברורות ופורם למעשה את כל הקטגוריות שבאמצעותן אנו חושבים."¹³ לצד האזור האפור, ממשגה ברוט את הקורבנות שבהם היא עוסקת כ"קורבנות מורכבים" – דמות "הקורבן המורכב" חותרת תחת הנחת האוטונומיה והרצון החופשי העומדת ביסוד המשפט הפלילי. האם בכלל אפשר לדבר על מרחב בחירה בגטו ובמחנה?

¹¹ על נרטיב "הראש המורכב" ראו ליאורה בילסקי וחמדה גור-אריה " בזכות המבוכה – היודנט במבוך המשפט, הזיכרון והפוליטיקה" **משפט וממשל** יב 33, 73–74 (2010).

¹² ברוט **באזור האפור**, לעיל ה'ש 1, בעמ' 131.

¹³ שם, בעמ' 42. ראו גם רבקה ברוט "ערויות מהאזור האפור: בין 'אי-שפה' ל'תרגום'" **פורום עיוני משפט** מד (2020).

לכסוף, במישור המשפטי, ואולי מנקודת המבט של ההיסטוריה של המשפט, מחקרה של ברוט תורם תרומה חשובה לא רק לידע ההיסטורי שלנו על אודות המשפט אלא גם תרומה היסטוריוגרפית ומתודולוגית לחקר המשפט בישראל. ספרה פונה אל מחזות מוכרים פחות של המחקר ההיסטורי-משפטי: עניינה אינו במשפטים גדולים אלא בהליכים בערכאות מיוחדות ונמוכות, אם תרצו "משפטים קטנים". המהלך המתודולוגי הזה מניב, בין השאר, את הממצא החשוב שלפיו, בניגוד לסברה הרואה במשפט אייכמן את ההזדמנות הראשונה שהעניקה המדינה לניצולים שלא נמנו עם אנשי "הגבורה" לספר את קורותיהם, הרי המשפטים שנערכו בהתאם לחוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם – ושהוחלו יותר מעשר שנים קודם לכן – היו בעצם הניסיון הראשון להעניק בפומבי משמעות אישית וקולקטיבית לחיי היום יום בגטו או במחנה. "משפטים אלה" כותבת ברוט "השמיעו את קולם של הניצולים לא רק מבחינה פיזית, אלא במובן עמוק הרבה יותר של הענקת לגיטימציה ומשמעות לקורותיהם בתקופת השואה."¹⁴ עם זאת, היא מסייגת, המשפטים היו אומנם פריצת גדר משפטית אבל לא הפכו חלק משמעותי מהשיח הציבורי באותם זמנים.

מהלך מתודולוגי מעניין נוסף הוא הקשירה בין הסיפור של בית הדין במחנות העקורים לבין המשפטים שנערכו בישראל. שזירת שתי הפרשות המשפטיות הללו זו בזו קוראת לחשיבה מחודשת על אודות המשכיות ושינוי בין המשפט היהודי של הקהילה הגלותית, לבין זה של משפט העקורים, ולבין המשפט הישראלי של המדינה הריבונית.¹⁵

מחקרה של ברוט מחדש גם בדרך הרכבת הסיפור ובחומרים המשמשים אותה לשם כך. פנורמת המקורות העשירה שלה מזמינה את הקורא לשוטט בערכאות נמוכות, בדפי פרוטוקול, בכתבי טענות, במכתבים, בפתקאות (צעטלך), בשירים, ברכילות ובשיירי מידע שרק רבקה ברוט יודעת היכן למוצאם. קולם של הקורבנות, כתיבהם, עדויותיהם וסיפוריהם תופסים מקום מרכזי בנרטיב שהיא מגבשת. לצידם מדגישה ברוט את הקולות של מי שידעו להבחין במורכבות המצב של שיתוף הפעולה ולא נסחפו אחר הדי הגיוני שהתגבש בליבותיהם של גורמים שונים בחברה הישראלית. כך למשל כתב השופט בנימין כהן בפסק דינו של ד"ר פנחס פשטיצקי, שעבד כרופא במחנה העבודה וולנוב בפולין:

הקטגוריה שקדה לשכנענו שמיזמתו היה הנאשם
 נוגש את דרי המחנה, מעין משתף פעולה מדעת, אכזר
 וצמא דם; שעה שהסניגוריה שקדה לשכנענו שהיתה

¹⁴ ברוט באזור האפור, לעיל ה"ש 1, בעמ' 225.

¹⁵ ראו גם עמיהי רדוינו "למען כבודו של העם היהודי", הרהורים בעקבות ספרה של רבקה ברוט, 'באזור האפור: הקאפו היהודי במשפט' "פורום עיוני משפט" מד (2020), הדין בשאלת המשכיות, בין השאר באמצעות בחינת ההשפעה של סוגיית "גואל הדם" על חקיקת החוק לעשיית דין בנאצים ובעוזריהם.

בנאשם אישיות מוסרית של רופא נעלה הממלא את
תפקידו המסוכן לטובת הכלל. ואילו אני משוכנע שזו
כן זו אינן דמות הנאשם.¹⁶

יד האומנית אשר יצרה את הספר הזה מדגימה את הערך ואת ההבטחה הגלומים במחקר המתמודד עם הליכים נידחים לכאורה. שזירת הקשר בין חלקיו השונים של הסיפור הניבה פסיפס מורכב. בין כתלים צנועים של בתי דין שוליים בעבעה פרשה שרבעה בתודעה החברתית הישראלית כלבה רותחת, מאיימת להתפקע. המשפט לא נקרא לגולל את סיפורה או להתמודד עם משמעותה של אותה טראומה, הוא גויס על מנת להוקיעה ולהדחיקה. מעשה כתיבת ההיסטוריה של המשפט, מעשה כתיבת הספר הזה על ידי רבקה ברוט, עומד נכוחה מול ההדחקה הזו, פורם אותה ותופר, שזור ומספר, משיב אותה לחיים והיא מונחת כעת לפניכם – הושיטו יד וקראו בה.

בעמודים הבאים מובאים ארבעה מאמרים מרתקים המבקשים להתמודד עם זוויות שונות בספרה החשוב של רבקה ברוט.

מאמרו של **עמיחי רדזינר**, הפותח את הסימפוזיון, דן באופי הייחודי של המשפטים נגד משתפי הפעולה, במחנות העקורים בגרמניה ובבתי המשפט של מדינת ישראל. המאמר בוחן את אחד מהטיעונים המרכזיים בספרה של ברוט, שלפיו קיים דמיון בין הדיונים בשני המקומות. בין השאר הוא טוען כי "אף על פי ששיטות המשפט במחנות ובישראל לא נשענו על אדני המשפט העברי, בכל זאת ניתן לזהות בשתיהן סממנים יהודיים מובהקים".¹⁷ רדזינר מציע לחשוב על המשפטים הללו כעל סוג של "משפט יהודי", ומתמודד עם משמעותם כחוליה בשרשרת המשפטית היהודית.¹⁸

מאמרה של **טליה דיסקין** שואב השראה מספרה של ברוט, ודן בתופעת משתפי הפעולה בספרות הילדים והנוער, בייחוד בתקופה שלאחר קום המדינה. באמצעות דיון בשני מופעים מרכזיים בספרות הילדים, מבקשת דיסקין להאיר את האופנים שבהם ביקשו המבוגרים לתווך את התופעה לילדים, ולהצביע על הטיפול הבעייתי בה, כדי "להסביר את רידוד הדיון ואת משיכתו לכיוונים פוליטיים בהווה של ימינו – אחרי הכול, הילדים של פעם הם המבוגרים, ולפעמים גם הטוקבקיסטים, של היום".¹⁹

מאמרו של **עמוס גולדברג** מציג את ספרה של ברוט כחלק ממהלך היסטוריוגרפי, המאתגר את הנימה האפולוגטית שאפיינה את העיסוק בנושא משתפי הפעולה בעבר. גולדברג מדגים כיצד ההקשר המשפטי מאפשר דיון מורכב בסוגיה, ומעלה שאלות בדבר הזיקה שבין "האזור האפור" בתקופת השואה לבין דילמות מוסריות בחיינו

¹⁶ ברוט **באזור האפור**, לעיל ה"ש 1, בעמ' 248–249.

¹⁷ רדזינר, לעיל ה"ש 15, בעמ' 1.

¹⁸ רדזינר, לעיל ה"ש 15.

¹⁹ דיסקין, לעיל ה"ש 5, בעמ' 18.

אנו.²⁰ בין השאר, הוא מצביע על שתי נקודות היסטוריוגרפיות חשובות העולות מתוך הספר. האחת נוגעת לשאלת העיסוק בסוגיה של משתפי הפעולה היהודים בשואה, והשנייה נוגעת לשאלת המרחק הנכון שבו ברוט מתמקמת ביחס לנושא הנפיץ של מחקרה.

הסימפוזיון נחתם באחרית דבר מאת **רבקה ברוט**. ברוט מייחדת את מאמר הסיכום לדילמות הכרוכות בתרגום ובעיבוד חוויות חייהם של קורבנות השואה לדיון במסגרת מחקרית.²¹ היא שואלת את מושגיו של פרימו לוי, ומאתגרת את הספר ואת בחירותיה שלה עצמה: מהי הדרך הראויה לתרגם את שקרה ב"אי-מקום", וכיצד מתרגמים "אי-שפה" לספר עיון היסטורי על שואה ומשפט.²² יש לקוות שמקבץ מאמרים זה יעורר שיח ועניין, והקוראים מוזמנים לקרוא מאמרים אלה ואת הספר שעליו נכתבו. הושיטו יד והעבירו דף.

²⁰ עמוס גולדברג "כיצד יש לכתוב על משתפי הפעולה היהודים בשואה? פורום עיוני משפט מד (2020).

²¹ ברוט "עדויות מהאזור האפור", לעיל ה"ש 13.

²² בשם "אי-שפה" מכנה פרימו לוי את המילים שבהן דיבר באושוויץ הילד הורבינק, שלא יכול היה למסור עדות משום שלא הייתה לו שפה, אך לוי משמש לו לפה. ראו פרימו לוי **ההפוגה** 18–19 (מרים שוסטרמן-פדובאנו מתרגמת, 2002).